

PRIHODNJIK – ČAS ALI NAKLON?¹

(Jezikovna projekcija prihodnosti s slovanskim zloženim prihodnjikom)

O razvoju analitičnega prihodnjika v slovanskih jezikih zgovorno pričajo starocerkveno-slovanska besedila. Iz njih se popolnoma jasno kaže, da stara cerkvena slovanščina pripada južnoslovanskemu arealu. Opisni prihodnjik se tvori s pomočjo deontičnih modalnih izrazov in izrazov, ki izražajo intencionalno stanje volje. Gre za predstopnjo nadaljnega razvojnega procesa, ki bi ga bilo mogoče označiti kot izpraznitev prvotnih modalnih izrazov v slovnične členke kasnejšega analitičnega prihodnjika v južnoslovanskih jezikih. Ta proces so nedvomno podpirale hkratne težnje v neslovanskih jezikih, predvsem v grščini, pri nekoliko poznejšem konstituiranju balkanske jezikovne zveze.

The Old Church Slavonic texts give very significant evidence of the development of the analytic future tense in the Slavonic languages. The texts manifest quite clear that the Old Church Slavonic belongs to the south Slavonic linguistic territory. The periphrastic future forms are built up of the deontic modal expressions and of an expressions signifying the intentional state of will. Such forms represent the first stage of the later development process which can be characterised by voiding of the original modal expressions and transforming them into grammatical particles of the following analytical future tense in the South Slavonic languages. During the later establishing of the Balkan »linguistic union« (Sprachbund) the process had been undoubtedly supported by the analogical tendencies in the Non-Slavonic languages, in Greek in particular.

0.1 Razvoj prihodnjika v slovanskih jezikih je dolgotrajen in zapleten proces. O njegovih začetkih izrecno pričajo najstarejši slovanski pisani spomeniki – starocerkvenoslovanska kanonska besedila s konca 10. in začetka 11. stoletja. Iz razčlembe teh besedil jasno izhaja, da je za jezikovno projekcijo prihodnosti obstajala vrsta možnosti in da se je (jezikovno) izražala z različnimi oblikovnimi sredstvi. Starocerkvenoslovanske slovnice in posamezne študije o prihodnjiku v starocerkvenoslovanskih besedilih soglasno ugotavljajo, da stara cerkvena slovanščina še ni poznala ustaljene slovnične oblike za izražanje prihodnosti.

Za izražanje prihodnjega dejanja so se v stari cerkveni slovanščini lahko uporabljala tako sintetična (izrazna) sredstva, tj. dovršni in pogosto tudi nedovršni sedanjik, kot tudi analitična, tj. razne opisne konstrukcije (zveze).

Raba sedanjika v vlogi prihodnjika je eden izmed najstarejših načinov za opisovanje prihodnosti in po njem posegajo tudi drugi jeziki (od indoevropskih npr. germanski jeziki, stara indijsščina, latinščina in grščina, zlasti koiné). V stari cerkveni slovanščini in prav tako v večini sodobnih slovanskih jezikov pa je treba ločiti še med sedanjikom nedovršnih glagolov v vlogi prihodnjika in prihodnjiškim pomenom sedanjika pri dovršnih glagolih. Ta dovršni sedanjik s prihodnjiškim pomenom je slovanska posebnost, ki se je v zgodovinskem razvoju slovanskih je-

¹ Habilitacijsko predavanje na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani dne 18. 12. 1997.

zikov gramatikalizirala kot oblika za prihodnjik na največjem delu slovanskega ozemlja.²

Analitična sredstva za izražanje prihodnosti so predstavljena z zvezami naklonskih (modalnih) glagolov *iměti* in *chotěti/chzěti* z nedoločnikom dovršnih in nedovršnih glagolov. Poleg tega se v stari cerkveni slovanščini uveljavljajo zveze faznih glagolov *načьnŏ*, *včьnŏ*, *začьnŏ* z nedoločniki nedovršnih glagolov in zveze pomožnika *bŏdŏ* z deležnikoma na **-nt-* in *-l* (zveza z deležnikom na *-l* se seveda uporablja za izražanje t. i. eksaktnega futura). Prav tako izpričane zveze *bŏdŏ* + nedoločnik pa ni mogoče šteti za opisni izraz prihodnjiškega pomena; ta zveza je pravzaprav neosebni stavek z naklonsko-prihodnjiškim pomenom tipa NEOSEBNI GLAGOL + OSEBKOV DAJALNIK + NEDOLOČNIK.³

V tem članku se bomo večinoma ukvarjali z zloženimi (analitičnimi) oblikami za izražanje prihodnosti, in sicer predvsem z opisnimi zvezami glagolov *iměti* in *chotěti/chzěti*.

0.2 Skupna lastnost navedenih zvez je, da združeno (kompleksno) izražajo tako časovne (prihodnje) kot tudi prvotne naklonske pomene možnosti in nujnosti, zlasti še pomen t. i. deontične nujnosti, morda pa tudi pomenska odtenka želje in volje.

Izraz deontična nujnost tukaj uporabljam v skladu z logičnosemantičnim pojmovanjem naklonskega pomena možnosti in nujnosti. Pod deontično naklonskostjo pa v smislu t. i. »deontične logike« G. H. von Wrighta razumem normativne pojme obveznost, dovoljenost in prepovedanost. Te deontične pojme je mogoče vzajemno definirati z zanikanjem in so med seboj v simetričnem razmerju, torej zanikana možnost je nujnost in zanikana nujnost je možnost.⁴

Izraza »deontična možnost« in »deontična nujnost« je zato mogoče uporabiti samo za takšno možnost oziroma nujnost, ki izvira iz nekega naklonskega ali – natančneje – deontičnega vira, tj. za možnost in nujnost, ki izhajata iz naložitve (č. uložení) in preklica (č. zrušení) obveznosti. Vir deontične naklonskosti je lahko oseba, ustanova ali skupek nraavnih in pravnih načel, morebiti pa tudi težko ugotovljivih vzgibov volje.⁵

V tej razpravi bomo spremljali:

I. soodvisnost naklonskih in prihodnjiških pomenov v zvezah z glagoloma *iměti* in *chotěti/chzěti*;

II. splošne pomensko-pragmatične in genetske vidike projekcije prihodnosti v jezik;

III. razvoj opisnih oblik prihodnjika z glagoloma *iměti* in *chotěti/chzěti* v sodobnih slovanskih jezikih.

² Prim. podobno Křížková (1960: 21–58).

³ Prim. npr. Supr 131,18 *ty bo emuže chošteši bŏdetš ti prijěti* (Křížková 1960: 76–80; Riedl 1986: 15).

⁴ Prim. von Wright (1951: 1–15).

⁵ Prim. Lyons (1977 II: 823–831).

1.1 Temeljni pomen glagola *iměti* je 'haben', 'besitzen', 'halten'.⁶ V povezavi z nedoločnikom pa se prvotni svojilni pomen približa drugotnemu naklonskemu, tj. pomenom možnosti, nemožnosti ali nujnosti. V tem duhu razmišlja tudi H. Birnbaum: »Die Bedeutung 'haben' kann sich bisweilen auch der sekundären Bedeutung 'können, fähig sein' nähern«. ⁷

Prav tako ni izključeno, kot meni Machek, da je glagol *iměti* pridobil svoj naklonski pomen z opustitvijo specifikirajočega samostalnika v zvezah tipa *MÍT POTŘEBU/POVINNOST + NEDOLOČNIK* → *MÍT + NEDOLOČNIK*.⁸

Tesna povezanost med sestavinama – svojilno in naklonsko – se zelo lepo vidi iz naslednjega primera:

(1) Zogr Mt 8,20 *a s<y>nъ č<lověčь>sky ne imatъ kde glavy podъkloniti* (ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου οὐκ ἔχει ποῦ πῆν κεφαλὴν κλῖναι); *Sin človekov pa nima, kamor bi glavo naslonil.*

1.2.1 Naklonski pomen zvez z glagolom *iměti* postane še očitnejši, če se v povedi pojavlja normativna deontična sestavina. Prvotnemu naklonskemu pomenu zveze glagola *iměti* z nedoločnikom se tedaj gotovo pridruži še nov (drugotni), prihodnjiški pomen, saj se bo dogodek, ki je zaznamovan kot nujen, šele uresničil. V grščini je tako pri glagolu *ἔχειν*:

(2) Zogr L 12,50 *krъštenъemъ imatъ krъstiti sę. i kako udrъžę sę. dondeže konъčatъ sę* (βάπτισμα δὲ ἔχω βαπτισθῆναι); *Moram pa sprejeti krst, in kako težkó mi je, dokler se to ne zgodi.*

1.2.2 Tesna spetost deontične naklonskosti in prihodnjega pomena v zvezah z glagolom *iměti* ter premik dejanskega (aktualnega) poudarka na pomensko sestavino prihodnost sta razvidna predvsem v predeterminacijskih povedih. Deontični vir je Bog kot vsedeontično načelo, vsa dejanja se dogajajo po njegovi volji, so dana vnaprej in nepreklicno nujna. Cela poved pa ima naravo napovedi (č. predikce, lat. praedictio).

Razlaga posameznih primerov je pogosto dvoumna, omahuje med naklonskim in časovnim pojmovanjem. Izpričani so primeri, v katerih stopa izraziteje v ospredje prvotni naklonski pomenski odtenek deontične nujnosti, hkrati pa primeri, ki so prej razložljivi kot časovni. Grška ustreznica v teh sobesedilih je glagol *μέλλειν*. O težavnosti razlaganja naklonskih zvez pričajo tako med seboj razlikujoča se mnenja jezikoslovcev kot tudi različne prevodne ustreznice v prevodih Svetega pisma po sodobnih slovanskih jezikih:

(3) Mar Mt 17,22 *prědanъ imatъ byti s<y>nъ čl<o>v<ě>č<ь>sky v ročě čl<o>v<ě>komъ* (μέλλει ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου παραδίδοσθαι); *Sin človekov bo kmalu izdan v roke ljudem...*

⁶ Prim. Sadnik-Aitzetmüller (1955: 36).

⁷ Birnbaum (1958: 214).

⁸ Prim. Machek (1957: 298).

H. Birnbaum ta primer razlaga kot preplet naklonsko-časovnih pomenov, pri čemer naklonskega čuti kot močnejšega. H. Křížková-Běličová pa ima obe sestavini za enakovredni.⁹

Birnbaumovo pojmovanje podpirajo vzporedna sobesedila v evangelijih, v katerih se pri napovedovanju Kristusovega trpljenja uporablja tudi naklonski napovedovalec (predikator) nujnosti: *podobajetъ*.¹⁰

V nasprotju s tem pa stanje v slovanskih prevodih enoumno priča v prid poudarku na usmerjenosti v prihodnost: *bo izdan* (v slovenščini), *šte bāde predaden* (v bolgarščini), *predaće se* (v srbsčini in hrvaščini), *predan budet* (v ruščini), *będzie wydany* (v poljščini), *zrazen/vydán bude* (v češčini). V stari češčini (npr. v Olo-mouški bibliji) stoji v tem odlomku tudi naklonski napovedovalec: *má zrazen býti*.

1.2.3 V naklonsko-prihodnjem pomenu se lahko razlagajo tudi stavki, v katerih starocerkvenoslovanski zvezi glagola *iměti* z nedoločnikom ustreza grški konjunktiv, in sicer v trdilni obliki – ali še pogosteje – z nikalnico: *οὐ μῆν*). Z večinoma prihodnjim pomenom se razlagajo starocerkvenoslovanski analitični prevodi sintetičnih oblik grškega sigmatskega prihodnjika.

1.3 Glagol *chotěti/chṣtěti* izraža tako pomen namena in namere 'wollen' za grška *θέλειν* in *βούλεσθαι*, kot tudi pomen prihodnjika in deontično nujnost, in sicer slednje v primerih, kjer ustreza grškemu glagolu *μέλλειν*.¹¹

Tudi pri interpretaciji primerov z naklonskim napovedovalcem *chotěti/chṣtěti* je treba paziti na omahovanje med naklonskim in časovnim pojmovanjem, ker gre pri tem najpogosteje spet za predeterminacijske (izjemoma tudi normativne) povedi:

(4) Zogr L 19,11 *i mьněachō. ěko abъe choštetъ c<ěsa>rъs<tv>ъe b<o>žie aviti se* (ὅτι παραχπῆμα μέλλει ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ ἀναφαίνεσθαι); ...in so mislili, da bo božje kraljevstvo nastopilo takoj.

H. Birnbaum¹² se tu nagiba k prihodnjiški interpretaciji; naklonska sestavina pa je lahko samo vsebovana, ni pa to nujno.

Češki prevodi od Kralicke biblije do novodobnih prevodov pa nasprotno temu zvenijo večinoma naklonsko: *oni se domnívali, že by se hned mělo zjevit království Boží* (Kral); ... *a oni se domnívali, že království Boží se má zjevit ihned* (Ekum); ...*a oni myslii, že se království Boží musí zjeviti najednou* (Žilka); ... *a oni byli toho domnění, že se království Boží zjeví hned* (Col).

⁹ Prim. Birnbaum (1958: 66, 68); Křížková (1960: 67).

¹⁰ Prim. Zogr L 24,7 *ěko podobaatъ s<y>nu č<lověčъ>skumu předanu byti v ročě č<lově>kъ grěšnikъ* (As, Mar); (ὅτι δεῖ παραδοθῆναι εἰς χεῖρας ἀνθρώπων ἀμαρτωλῶν) *Sin človekov mora biti izročen v roke grešnikov* (analogno Zogr Mc 8,31 (As, Mar, Sav); Zogr L 9,22 (Mar); Zogr L 17,25 (Mar)).

¹¹ Prim. Sadnik – Aitzetmüller (1955: 33); Birnbaum (1958: 225); Křížková (1960: 71).

¹² Prim. Birnbaum (1958: 134–135). Za čisto časovne šteje nedoločniške zveze z glagolom *chotěti/chṣtěti* (zlasti še v imperfektu) in deležniške zveze z glagolom *chotěti/chṣtěti* D. Ivanova Mirčeva (1962: 124d., 130d.); v okviru svojega pojmovanja jih smatra za že gramatikalizirano obliko prihodnjika – *bādešte v minaloto*.

V slovanskih prevodih se poleg čisto časovnih izrazov pojavljajo tudi naklonski napovedovalci: *bo nastopilo* (v slovenščini), *šteše da se javi* (v bolgarščini), *će se javiti* (v srbščini in hrvaščini), nasproti temu pa *dolžno otkrytʹsja* (v ruščini), *objawić się miało* (v poljščini).

1.4 Iz navedenih primerov jasno izhaja, da se naklonske in prihodnjiške sestavine v zvezah glagolov *iměti* in *chotěti/chzētěti* z nedoločnikom pri razlaganju teh starocerkvenoslovanskih zvez ne da med seboj ločiti. Te zveze namreč predstavljajo naklonsko-časovni(=prihodnjiški) preplet in od vsakokratnega sobesedila je odvisno, ali bo bolj poudarjena časovna ali pa bolj naklonska sestavina njihovega pomena.

Nikakor nepomembno vlogo pa ima gotovo tudi razlagalčeva osebnost in ni zanemarljivo niti dejstvo, da so predmet razlage besedila t. i. »mrtvega jezika«. Manjka nam namreč neposredni pragmatični stik s kontekstom dobe iz trenutka, ko je besedilo nastalo, in to ponekod nujno pelje k več mogočim razlagam istega besedila. Razlikujoči se vlogi glagolov *iměti* in *chotěti/chzētěti* pa si nista v nasprotju, kajti med naklonskostjo, hotenjskostjo in prihodnostjo obstaja pomensko-pragmatična in genetska povezava.

2.1 Deontični normativni pojmi so zunaj obsega resničnostnih vrednosti klasične propozicijske logike. Deontična poved namreč nima ilokucijske sile ugotavljanja/trditve (statement), temveč ilokucijsko silo norme, zapovedi, poziva, nasveta, priporočila, želje ipd. V njej se torej ne presoja vrednotenje v razsežnostih resničnost : neresničnost, temveč bolj v razsežnostih izpolnitev : neizpolnitev (uresničitev : neuresničitev). Deontično modificirana propozicija tudi ne opisuje samega delovanja (č. činnost), temveč opisuje stanje stvari, kakršno bo nastalo, če bo dano delovanje uresničeno. Iz tega sledi, da so deontične povedi, s katerimi je izražena obveznost za storitev ali nestoritev določenega dejanja, zmeraj usmerjene v prihodnost (v smeri časovnega toka), pa naj izhajajo iz katere koli časovne točke (v sedanjosti, preteklosti ali prihodnosti), saj stanje, za katero velja obveznost, ne more biti pred stanjem, za katero je postavljeno.¹³

2.2 To notranjo zvezo med naklonskostjo in prihodnostjo najbolj krepi neempirična narava prihodnjika, zakaj po Wittgensteinu »prihodnjih dogodkov ne moremo izpeljevati iz sedanjih«. Z drugimi besedami: »To, da bo zjutraj sonce vzšlo, je domneva; in to pomeni: ne vemo, ali bo vzšlo.«¹⁴

Prihodnjik torej ni časovna kategorija v tem smislu, v kakršnem se štejeta za časovni t. i. kategoriji empiričnega časa, tj. sedanjik in preteklik. V sodobnem jezikoslovju se čedalje bolj krepi nazor, da je razmerje reference do prihodnosti prej naklonska zadeva kot časovna.¹⁵ To, da ima prihodnji čas v jeziku drugačno naravo zvez kot sedanji in pretekli čas, gotovo ni naključje.

¹³ Prim. Lyons (1977 II: 823, 824).

¹⁴ Prim. Wittgenstein (1960: 46, stavek 5.1361; *ibid.*, 79, stavek 6.36311): »Daß die Sonne morgen aufstehen wird, ist eine Hypothese; und das heißt: wir wissen nicht, ob sie aufgehen wird.«

¹⁵ S pojmovanjem prihodnjika kot modusa (naklona) se je mogoče srečati npr. pri L. R. Palmerju (1980: 310–312), J. Lyonsu (1977: 677, 809 d.) in U. Stephanyju (1985: 58–60, 63–66).

Pojem časa, kot se je v jezikih izoblikoval skozi različne časovne sestave, odseva način, na katerega ga človek doživlja. Pri tem se človeška izkušnja, ujeta v govoru, zmeraj navezuje na govorno dejanje; to z drugimi besedami pomeni, da govorec posamezne dogodke umešča glede na trenutek govora. S tega vidika je v jeziku, kot opozarja E. Benveniste,¹⁶ podlaga za časovna nasprotja sedanjik. Jezikovni sedanjik umešča dogodek kot sočasen (hkraten) s trenutkom govorjenja, ki o dogodku pripoveduje, in predstavlja ločnico med dvema drugima trenutkoma, ki se iz njega rodita. Trenutek, ko dogodek že ni več hkraten z govorjenjem, je iz sedanjosti stopil za korak v smer preteklosti in ga je treba priklicati s spominom. Trenutek, ko dogodek še ni sedanji, temveč bo tak šele postal, prav tako presega sedanjik in se kaže v perspektivi prihodnosti.

Sedanjik je izhodiščna točka za ureditev sestava časov v jeziku in določa obe nadaljnji časovni referenci, smer nazaj in smer naprej od sedanjega trenutka, ter ga zato poznajo časovni sestavi vseh jezikov. Prav tako v jezikih najrazličnejših tipov nikoli ne manjka oblika, ki kaže na to, kaj ni več sedanjost, tj. preteklik; za izražanje preteklosti sta vsekakor zelo pogosti dve ali tri oblike. Stari indoevropski jeziki so jo izražali z imperfektom, aoristom in tudi še s perfektom.

Nasprotno temu pa številni jeziki ne poznajo posebne oblike za izražanje reference k prihodnosti (med indoevropskimi jeziki je bila to npr. gotščina).¹⁷ Kot je bilo že rečeno, se v tej vlogi pogosto uporablja sedanjik, pri tem pa se prihodnji trenutek določi s kakim prislovom ali členkom. To dejstvo samo potrjuje, da obstaja temeljna razlika med retrospektivno časovnostjo, ki jo določa naša izkušnja iz preteklosti in ki jo lahko projiciramo v še bolj oddaljeno preteklost, ter prospektivno časovnostjo, ki je zunaj naše izkušnje in se kaže bolj ali manj kot predvidevanje tega, kar bo.

Z diahronega vidika se prihodnjik ne pojavlja prav zgodaj in v tej vlogi se specializirajo različna oblikovna sredstva, ki so bila prvotno namenjena izražanju drugih pomenov. Najnavadnejši vir, iz katerega so se konstituirale prihodnjiške oblike, so konjunktiv kot naklon nedejanskosti, poleg tega pa besedne oblike in zveze, s katerimi se izražajo deontična naklonskost in pomeni namena, zaželenosti, hotenja, verjetnosti in napovedi in ki jih je prav tako mogoče uvrstiti v splošno kategorijo nedejanskosti.¹⁸

Po izviru so konjunktivne npr. oblike latinskega prihodnjika *erō* ali tudi *faxō*, ki so nastale iz konjunktiva aorista.¹⁹ V tip prihodnjika, nastalega iz konjunktiva aorista, se uvršča tudi grški sigmatski prihodnjik.

¹⁶ Prim. Benveniste (1965: 3–13).

¹⁷ Prim. Szemerényi (1990: 244).

¹⁸ Prim. Lyons II (1977: 677, 809d). Izraz nedejanskost (nefaktualnost) uporabljam po terminologiji, ki sta jo vpeljala C. in P. Kiparsky (1970) za označevanje predikatorjev, katerih raba govorca ne zavezuje niti k resničnosti niti k neresničnosti glede na propozicijo (v nasprotju do predikatorja dejanskosti, ki govorečega zavezuje k resničnosti glede na propozicijo, in predikatorjev protidejanskosti, ki zavezujejo k neresničnosti glede na propozicijo).

¹⁹ Prim. Palmer (1980: 310–311); Szemerényi (1990: 245).

2.3 Če starocerkvenoslovansko gradivo razčlenjujemo s tega vidika, že ni več tako samoumevno, da zveze z glagoli *iměti* in *chotěti/chztěti* v starocerkvenoslovanskih besedilih lahko izražajo tudi referenco k prihodnosti.

Stara cerkvena slovanščina je v rabi naklonsko-prihodnjiških zvez z glagoli *iměti* in *chotěti/chztěti* zelo tesno vezana na grške predloge; torej je precej verjetno, da je tak način izražanja prihodnosti deloma knjižni grecizem. Zato je treba zelo skrbno pretehtati, koliko stara cerkvena slovanščina pri tem sploh še predstavlja prvotno praslovansko stanje, koliko pa je razširitev opisnih zvez z glagoli *iměti* in *chotěti/chztěti*, ki so v pomenu reference k prihodnosti popolnoma očitno prevladale, že njena posebnost.

3.1 Da bi to vprašanje ustrezno pretehtali, bo treba pozornost usmeriti na sodobne slovanske jezike in spremljati, kako so se oblike opisnega prihodnjika razvijale v njih.

Tvorjenje analitičnega prihodnjika spada, kot je opozoril Fr. Kopečný,²⁰ med temeljna merila za delitev slovanskih jezikov. Slovanski jug (razen slovenščine) s prihodnjikom, tvorjenim s pomožnim glagolom **chotěti/*chztěti*, tu stoji nasproti slovanskemu zahodu in vzhodu.

3.2.1 V zahodno- in vzhodnoslovanskih jezikih se je ustalila tvorba opisnega prihodnjika z glagolom *byti* v zvezi z nedoločnikom ali deležnikom na *-l*, in sicer samo od nedovršnih glagolov; pri dovršnikih pa ima vlogo prihodnjika dovršni sedanjik. Na vsem tem ozemlju prevladuje zveza pomožnega glagola *byti* in nedoločnika, tj. v češčini, slovaščini, lužiški srbščini, ruščini, ukrajinsščini in beloruščini. Samo poljščina s kašubščino uporablja zvezo *będę* z deležnikom na *-l*.

Prihodnjik tipa **będę* + NEDOLOČNIK je razmeroma pozna slovanska novotvorba. Podobni prihodnjik z *werden* + NEDOLOČNIK se je oblikoval na sosednjem nemškem ozemlju. Njegovo širjenje lahko opazujemo v srednjevisoki nemščini in še zlasti na začetku novovisokonemške dobe. Pogledi na medsebojno razmerje med tovrstnim slovanskim in nemškim prihodnjikom niso enotni: slovanski prihodnjik naj bi nastal pod vplivom nemškega (to mnenje zastopa K. Rösler) ali pa naj bi se razvila vzporedno in neodvisno drug od drugega (k temu mnenju se nagiba H. Křížková-Běličová).²¹

V češčini se prihodnjik tipa *budu* + NEDOLOČNIK pojavlja že v najstarejših besedilih, torej od konca 13. stoletja. V poljščini so izpričane zveze z *będę* od 14. stoletja, ustrezne zveze v besedilih ukrajinskega in beloruskega izvirajo od sredine 14. stoletja in v velikoruskih besedilih od druge polovice 15. stoletja.²²

3.2.2 V zgodovinskem razvoju zahodno- in vzhodnoslovanskih jezikov se je prihodnost izražala tudi z drugimi analitičnimi oblikami prihodnjika.

²⁰ Prim. Kopečný (1955: 12).

²¹ Prim. Rösler (1952: 103–149); Křížková (1960: 107–108).

²² Prim. Křížková (1960: 94, 173, 178–179).

V stari češčini, poljščini, stari ruščini in tudi v polabščini so izpričane naklonsko-prihodnjiške zveze z glagoli **jьměti*, **chotěti/*chъtěti*, vendar pa v njih nikakor niso bile posebej močno ukoreninjene.

V stari češčini se obdržijo opisi z naklonskimi glagoli (in nedoločnikom glagolov obeh vidov) do prve polovice 14. stoletja, že v tem času pa jim konkurirajo opisi s faznimi glagoli in predvsem z *budu*. Po pogostnosti primerov z naklonskim prihodnjikom lahko sodimo, da ta ni bil nikoli razširjen v večjem obsegu. Med posameznimi staročeškimi besedili seveda opazamo razločke. Zanesljivo pa ni naključje, da se opisi z naklonskimi glagoli uporabljajo pogosteje v besedilih, prevedenih iz nemščine (npr. v zborniku grofa Baworowskega).

Naklonske prihodnjiške zveze v stari ruščini (z nedoločniki obeh vidov) prav tako niso bile odločilno udeležene pri tvorbi prihodnjika. Obdržale so se samo v knjižnem jeziku, in sicer še v 16. stoletju; v živem jeziku pa niso nikoli pomenile oblike za izražanje prihodnosti.²³ Očitno gre torej za cerkvene slovanizme.

V polabščini so zveze z **jьměti* in **chotěti/*chъtěti* izkazane kot edina oblika opisnega prihodnjika. T. Lehr-Splawiński²⁴ opozarja na okoliščino, da so v tej smeri na polabščino vplivala srednjedolnjenemška narečja. Z nemškim vplivom, ki se tudi v sodobnem jeziku kaže v rabi naklonskega prihodnjika, predvsem s 'hoteti', moramo računati tudi v lužiški srbščini.

V stari češčini in v vzhodnoslovanskih jezikih se pojavljajo tudi opisi s faznimi glagoli. Zelo razširjena je bila predvsem opisna oblika z glagolom *imu*, in sicer prav do konca 14. in začetka 15. stoletja. V ukrajinsčini in na delu beloruskega ozemlja se je ta oblika kasneje gramatikalizirala in oblikovala sintetično obliko tipa *robitimu* ← *robiti* + *imu*, tj. NEDOLOČNIK + *-(i)mu*, ki je enakovredna opisnim oblikam *budu* + NEDOLOČNIK.²⁵

3.2.3 V zahodno- in vzhodnoslovanskih jezikih se je torej gramatikaliziral prihodnjik z **bъdъ* na račun jezikovnih opisov z **jьměti*, **chotěti/*chъtěti* ali opisov s faznimi glagoli. Naklonsko-prihodnjiške zveze, kolikor se v njih pojavljajo, predstavljajo za izražanje prihodnosti samo obrobno jezikovno sredstvo, ki ga je bil gotovo podprl tudi vpliv tujejezičnega okolja. Glagoli **jьměti* in **chotěti/*chъtěti* so se torej v slovničnih sistemih teh jezikov ustalili samo v vlogi izraznega sredstva za naklonskost in intencionalna stanja, tj. namena, želenosti in hotenja (volje).

3.3.1 V južnoslovanskih jezikih, razen v slovenščini so se v skladu z razvojem opisnega prihodnjika v jezikih, ki spadajo v balkansko jezikovno zvezo, postopoma popolnoma gramatikalizirale predvsem opisne oblike s pomožnikom **chotěti/*chъtěti*.

Slovenščina je do 16. stoletja poznala več oblik analitičnega prihodnjika, tudi oblike z naklonskimi glagoli. Postopoma pa so se v prihodnjiški vlogi ustalile zveze

²³ Prim. Křížková (1960: 120, 126).

²⁴ Prim. Lehr-Splawiński (1929: 235d).

²⁵ Prim. Křížková (1960: 101, 108, 127d.); Birnbaum (1958: 260d).

bom ← *bodem*, *boš* ← *bodeš* itd. z deležnikom na *-l* dovršnega ali nedovršnega glagola.

Slovenščina ima tukaj skupne poteze tako s slovanskim severom kot tudi s slovanskim jugom. Tako kot drugi južnoslovanski jeziki in v nasprotju z zahodno- in vzhodnoslovanskimi uporablja kot temeljno sredstvo za izražanje prihodnosti analitični prihodnjik; dovršni sedanjik s pomenom prihodnosti (= prihodnji sedanjik) je zelo omejen, in sicer predvsem na odvisnike.²⁶ Skupaj z jeziki slovanskega severa in v nasprotju z južnoslovanskimi pa se je gramatikaliziral analitični prihodnjik z **bǫdǫ*.

V bolgarščini in makedonščini se analitične oblike prihodnjika tvorijo z zvezami členkov *šte* in *ke* ter sedanjiškega indikativa dovršnih in nedovršnih glagolov, ki so nadomestile zveze **choštǫ* + NEDOLOČNIK. Dovršni sedanjik pa se v vlogi prihodnjika ne uporablja. Gramatikalizirali so se tudi opisi z glagolom *iměti*, večinoma pri zanikanju, npr. v bolgarski zvezi *njama + da + INDIKATIV SEDANJIKA* in v makedonski zvezi *ima + da / nema + da + INDIKATIV SEDANJIKA*.

Tudi opisi s faznimi glagoli so se tukaj popolnoma umaknili, zveze z **bǫdǫ* pa so se gramatikalizirale kot eksaktni futur (*bādešte predvaritelno*).

V hrvaščini in srbščini so t. i. kratke oblike glagola *hteti* (tj. *ću*) z nedoločnikom izrinile druge analitične oblike prihodnjika, tj. *imam + NEDOLOČNIK* in *budem + NEDOLOČNIK*, tako da jih danes srečamo v prihodnjiškem pomenu samo zelo redko. Zveze *BUDEM + deležnik na -l* se uporabljajo kot slovnična oblika za eksaktni futur. Dovršni sedanjik v pomenu prihodnjika je – podobno kot v slovenščini – bistveno omejen ter se pogosteje uporablja v čakavskih in kajkavskih narečjih kot v štokavskih.²⁷

3.4 Očitna je odvisnost srbščine, hrvaščine, makedonščine in bolgarščine od grščine, romunščine in albanščine.²⁸ Tudi ti jeziki tvorijo prihodnjik s pomočjo deontičnih naklonskih izrazov ali pa s členki, ki so se razvili iz deontičnih naklonskih izrazov. Novogrški členek *θα* je verjetno nastal iz zveze starogrškega glagola *θέλειν* in naklonskega členka *-να*, prim. gr. *θα γράφω*. Podobno kakor grščina tvori svoj prihodnjik s členkom *do* tudi albanščina; grškemu *θα γράφω* ustreza albansko *do të shkruaj*. Sicer se albanski prihodnjik tvori še z zvezo glagola v pomenu 'habeo' (*kam me shkruje*). Tip prihodnjika z glagolom *volo* pozna tudi romunščina; iz latinskega *volo cantare* se je razvilo romunsko *voi cânta*.

S tega stališča se torej zelo pogosto rabljene naklonsko-prihodnjiške zveze z glagoli *iměti* in *chotěti/chzěti* v starocerkvenoslovanskih besedilih lahko izkazujejo kot prepoznavno znamenje, da stara cerkvena slovanščina pripada južnoslovanskemu arealu. Drugače in natančneje povedano: Nagnjenje stare cerkvene

²⁶ Pomanjkanje dovršnega sedanjika s prihodnjiškim pomenom pojasnjuje F. Miklošič z nemškim vplivom od 16. stoletja (Miklosich 1876: 176–177).

²⁷ Prim. Georgiev (1986: 251–252).

²⁸ Odvisnost srbohrvaščine, makedonščine in bolgarščine od grščine, romunščine in albanščine glede razvoja oblik opisnega prihodnjika poudarjata H. Birnbaum (1958: 225, 256; glej tudi drugo tu navedeno literaturo) in S. Riedl (1989: 180–186).

slovanščine, da se njen analitični prihodnjik izraža s pomočjo deontičnih naklonskih izrazov in izrazov, ki izražajo intencionalno stanje, se je končala z gramatikalizacijo naklonskega prihodnjika v južnoslovanskih jezikih. Ta proces se je spričo kasnejšega oblikovanja balkanske jezikovne zveze nedvomno opiral na podobne silnice v neslovanskih jezikih, predvsem v grščini.

3.5 Za sklep je mogoče ugotoviti: Stara cerkvena slovanščina v bistvu predstavlja eno izmed mogočih poti, po katerih je potekal razvoj v zgodovinskem oblikovanju posameznih slovanskih jezikov. S precejšnjo raznovrstnostjo svojih oblik za izražanje prihodnosti pa očitno odseva stanje pozne, čeprav narečno že razčlenjene praslovanščine, ki že izkazuje poteze južnoslovanskega areala, tj. prevlado analitičnega prihodnjika z naklonskimi glagoli *iměti* in *chotěti/chъtěti*.

Iz češčine prevedla
Alenka Šivic-Dular.

LITERATURA

- BENVENISTE, É., 1965: Le language et l'expérience humaine. *Diogène* 51. 3–13.
- BIRNBAUM, H., 1958: *Untersuchungen zu den Zukunftsumschreibungen mit dem Infinitiv im Altkirchenslavischen*. Stockholm.
- GEORGIEV, VL. et al. (ur.), 1986: *Uvod v izučavanje na južnoslavjanskite ezici*. Sofija.
- IVANOVA-MIRČEVA, D., 1962: *Razvoj na badešte vreme v bālgarskija ezik ot X do XVIII vek*. Sofija.
- KIPARSKY, P. – KIPARSKY, C., 1970: Fact. M. Bierwisch und K. E. Heidolph (ur.): *Progress in Linguistics*. The Hague. 143–173.
- KOPEČNÝ Fr., 1955: Nové rozdělení jazyků slovanských a v souvislosti s ním problém nářečí lašských. *Česko-polský sborník vědeckých prací* II. Praha. 9–23.
- KŘÍŽKOVÁ, H., 1960: *Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, zvláště v ruštině*. Praha.
- LEHR-SPLAWIŃSKI, T., 1929: *Gramatyka połabska*. Lwów.
- LYONS, J., 1977: *Semantics* I, II. Cambridge.
- MACHEK, V., 1957: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha.
- MIKLOSICH, Fr., 1876: *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen* III. Wien.
- PALLASOVÁ, E., 1991: Sémantika možnosti a nutnosti v staroslověnině. *Slavia* 60. 40–50.
- – 1992: Staroslověnské sloveso *mošti/vzmošti* (funkce a význam). *Slavia* 61. 383–394.
- – 1995: Altkirchenslavische Konstruktionen mit *iměti*, *chotěti/chъtěti* – Tempus oder Modus? *Anzeiger für slavische Philologie* 23. 9–18.
- PALMER, F. R., 1980: *The Greek Language II. Comparative-Historical Grammar*. New Jersey.
- – 1979: *Modality and the English Modals*. London – New York.
- RIEDL, S., 1986: *Das Zusammengesetzte Futur im Mittelbulgarischen*. München.
- RÖSLER, K., 1952: Beobachtungen und Gedanken über das analytische Futurum im Slavischen. *Wiener slavistisches Jahrbuch* II. 103–149.
- SADNIK, L. – AITZETMÜLLER, R., 1955: *Handwörterbuch zu den Altkirchenslavischen Texten*. Heidelberg.
- STEPHANY, U., 1985: *Aspekt, Tempus und Modalität (Zur Entwicklung der Verbalgrammatik in der neugriechischen Kindersprache)*. Tübingen.
- SZEMERÉNYI, O., 1990: *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*. Darmstadt.

WITTGENSTEIN, L., 1922: *Tractatus logico-philosophicus*. London (L. Wittgenstein: Schriften. Frankfurt am Main 1960).

WRIGHT, G. H., 1951: Deontic Logic. *Mind* 60.

– – 1968: *An Essay in Deontic Logic and the General Theory of Action*. Amsterdam.

VIRI IN KRAJŠAVE

As – *Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3. Slavicus Glagoliticus II*. Ur. J. Kurz. Pragæ 1955.

Biblija. Stari i novi zavjet. Zagreb, 1969.

Biblija święta to jest wszystko pismo święte starego i nowego testamentu. Warszawa, 1920.

Col – Col, R.: *Nový zákon*. Olomouc, 1947.

Ekum Bible. – *Písmo svaté Starého a Nového zákona*. Ekumenický překlad. Praha, 1979.

Kral – *Bibli svatá aneb všecka svatá písma Starého i Nového zákona*. Podle posledního vydání kralického z roku 1613. Praha, 1957.

Mar – *Quattuor evangeliorum versionis palæoslovenicæ codex Marianus glagoliticus*. Ur. V. Jagić. Berolini – Sanktpeterburg, 1883.

Nestle, D. E.: *Novum Testamentum Græce et Latine*. Stuttgart, 1914.

Novyj Zavet gospoda našego Iisusa Christa i Psalmyr'. Moskva, 1956.

Novyj zavet na našija gospod Isus Christos i psalmite. S. 1., s.a.

Sveto Pismo nove zaveze. Ljubljana, 1990.

Sav – *Savvina Kniga*. Ur. V. Ščepkin. Sanktpeterburg, 1903.

Slovník jazyka staroslověnského. Praha, 1958–1997.

Staročeská Bible drážďanská a olomoucká. Ur. V. Kyas. Praha, 1981.

Supr – *Suprasalski ili Retkov Sbornik I, II*. Ur. J. Zaimov, M. Capaldo. Sofija, 1982, 1983.

Zogr – *Zografskoe Evangelie. Quattuor Evangeliorum Codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus*. Ur. V. Jagić. Berolini, 1879.

Žilka – Žilka, F.: *Nový zákon*. Praha, 1966.

RÉSUMÉ

Dosavadní práce týkající se budoucího času v staroslověnských textech konstatují, že staroslověnština ještě neměla ustálenou gramatickou formu pro vyjadřování futurálnosti. Naše stat' se zabývá převážně analytickými formami vyjadřování futurálnosti, a to především perifrastickými konstrukcemi se slovesy *iměti* a *chotěti/chzěti*. Společným charakteristickým rysem těchto konstrukcí je komplexní vyjadřování jak futurálních významů, tak i původních modálních významů možnosti a nutnosti, zejména významů tzv. deontické nutnosti, popřípadě též významových odstínů přání a vůle.

Ze staroslověnského jazykového materiálu jasně vyplývá, že modální a futurální složku konstrukcí sloves *iměti* a *chotěti/chzěti* s infinitivem nelze při interpretaci staroslověnských konstrukcí od sebe oddělit. Tyto konstrukce představují modálně futurální komplex, přičemž zdůraznění buď temporální, nebo spíše modální složky jejich významu závisí na aktuálním kontextu. Obě rozlišitelné různé funkce sloves *iměti* a *chotěti/chzěti* však nejsou v rozporu, neboť mezi modalitou, volitivností a futurálností existuje sémantickopragmatické i genetické spojení.

Futurálnost není totiž temporální kategorií v tom smyslu, v jakém se považují za temporální tzv. kategorie empirického času, tj. přezens a préteritum. V současné lingvistice stále více sílí názor, že vztah reference k budoucnosti je spíše záležitostí modální než

temporální. Z hlediska diachronního vzniká futurum v době nepříliš dávné a v jeho funkci se specializují různé formální prostředky určené původně pro vyjadřování jiných významů.

Nejběžnějším zdrojem, z něhož se konstituovaly futurální tvary, je konjunktiv jako modus nefaktuálnosti, a také slovní tvary a konstrukce vyjadřující deontickou modalitu a významy záměru, žádoucnosti, vůle, pravděpodobnosti a predikce.

Tendence staroslověnštiny k vyjadřování analytického futura pomocí deontických modálních výrazů a výrazů vyjadřujících intencionální stav vyústí uje do gramatikalizace modálního futura v jihoslovanských jazycích, především v řečtině, při pozdějším konstituování balkánského jazykového svazu.

Staroslověnština v podstatě představuje jednu z možných cest, kterými se bude ubírat vývoj futurálních forem během historického vývoje jednotlivých slovanských jazyků. Svou velkou formální variabilitou při vyjadřování futurálnosti evidentně odráží stav pozdní, ale již nářečně diferencované praslovanštiny se znaky jihoslovanského areálu, tj. s převahou analytického futura s modálními slovesy *iměti* a *chotěti/chzěti*.